

Det inres yttre gränser

– i gränslandet mellan teori och skönlitteratur

Anna Fåhraeus, doktorand i engelska

Teoretiska modeller för verkligheten och skönlitteratur har alltid haft en nära relation. Skönlitteraturens berättelser har emellertid ofta reducerats till illustrationer av existerande teorier. Tanken att skönlitterära verk kan fungera som teoretiska modeller i sig själva är lockande eftersom de i sin egenskap av berättelser lyckas undkomma den största fallgropen för mer renodlade teoretiska inlägg: allmängiltigheten. Med några få undantag, t.ex. allegorier, undviker berättelser i själva sin form att ge sken av att vara vare sig objektiva eller att ge slutgiltiga svar. Ställningstaganden i berättelseform är hänförliga till specifika situationer och karaktärer. De utgör således perspektiv på en konstruerad verklighet och kan därför inte heller tolkas lättvindigt som författarens egen fastställda åsikt. Ur tolkningshänseende är själva formen för berättelser en fördel eftersom det moderna teoretiska förhållningssättet eftersträvar öppna modeller av hur människan och samhället fungerar och samverkar.

Jag kommer inte att uppehålla mig närmare vid teorier kring tolkning utan istället försöka belysa några teoretiska modeller kring människans förhållningssätt till sig själv i relation till omvärlden. Vad är förhållandet mellan förnuft och känslor i människans inre värld? Var går den yttre gränsen för detta inre hos människan? Och hur förhåller sig detta inre till kroppen? Jag kommer att titta närmare på hur ett fåtal skönlitterära berättelser avviker eller utmärker sig på olika sätt, genom att ställa dem mot bakgrunden av den mer renodlade idéhistorien.

Slutet på 1600-talet och Descartes som brytpunkt

Vi talar om att ”lära känna oss själva” och förutsätter att det finns ett ”jag” som är oföränderligt, eller åtminstone grundläggande för vår personlighet. Kommentaren ”jag vet inte vem jag är” möts med förståelse för att detta essentiella ”jag” ligger och väntar på att bli upptäckt och omhuldat för

att frodas och utvecklas. Detta tankesätt härrör från den franske filosofen René Descartes "cogito ergo sum" ("jag tänker alltså finns jag") och vilar på tanken att det vi ytterst kan ha kunskap om är vår egen existens som utgörs av det rationella i människan dvs. förnuftet. Människans förnuft förutsätts äga självständighet och beständighet samtidigt som vi kan inhämta ny kunskap. Descartes ansåg att förnuftet var annorlunda än och bör hållas "rent" från känslor och detta överordnande av det rationella anses ligga till grund för moderna tankegångar om objektivitet och vetenskaplighet.

Detta kan förklara varför ordet "känslor" uppkommer för första gången på 1700-talet enligt *Svenska Akademiens Ordlista*. Tidigare hade man i den intellektuella debatten talat om passioner och lidelser, sinnesstämningar och sinnesrörelse men inte skiljt på förnuftet och känslor på ett entydigt sätt. Detta märks också i engelskan där orden "feel" och "feeling" förändrar sin betydelse från att under 1100-talet vara förknippade enbart med känsel till en gradvis utvidgning och kategorisering av ordets bemärkelser för att just skilja på fysisk känsel och känslor. Till exempel noterades i en vetenskaplig skrift att kärlek härrör från känslornas värld inte förnuftets för första gången 1752 enligt *Oxford English Dictionary*.

En kort idéhistorisk tillbakablick

Ända sedan "läkekonstens fader", Hippokrates, som verkade i det antika Grekland på 400-talet f.Kr., förknippade man det vi numera kallar "temperament", dvs. känsloprofil, med balansen i olika kroppsvätskor och därmed tänkt sig att vissa känslor fanns i själva kroppens materia: blod (lugn och optimism), slem (sävlighet) och galla (gul med melankoli och svart med argsinthet). Känslor var bokstavligen en del av sinnet och kroppen. Först i och med Paracelsus på 1500-talet fick teorierna om kroppsvätskor börja ge vika, och som vi sett i och med Descartes på 1600-talet, dvs. under senare delen av renässansen, började förnuftet skiljas från känslolivets och det ultimata förhållningssättet blev det analytiska, det rationella, det s.k. objektiva.

Det pågår mycket ny spännande forskning om just senrenässansen och dess förhållningssätt till kroppen. Om det känslomässiga och det fysiska i människan inte bara påverkar varandra utan är oskiljaktiga från varandra då utgör huden även det inre känslolivets faktiska gräns. Skildringar av hur kroppens håligheter och sinnesorgan fungerar, blir därmed uttryck för

teorier om kroppens relation till själen, människans inre, istället för att som tidigare bara betraktas som metaforiska bilder i litteraturen.

Jag ska endast belysa mycket kort två exempel om örat i Shakespeares pjäs *Macbeth*. Lady Macbeth säger till Macbeth i Första Akten:

Hie thee hither,
That I may pour my spirits in thine ear;
And chastise with the valour of my tongue
All that impedes thee from the golden round.

Om man tar med i sin tolkning att dåtidens publik hade en mer bokstavlig tro på att ord är materia som kan gå in i öronen, ”portarna till själen”, och förändra människan inifrån då ökar dramatiken i denna scen påtagligt. Senare säger MacDuff till Lady Macbeth att hon inte bör höra det han kan berätta därför att

The repetition, in a woman's ear,
Would murder as it fell.

Kvinnokroppen, inklusive hennes öron, ansågs vara av ett svagare slag än mannens och man förmodade likaså att hennes själ var bräckligare (i den mån hon ansågs besitta en själ) och hennes inre – både förnuft och känslor – var följaktligen mer korrumperbara. Detta ger en ny dimension åt Lady Macbeths senare galenskap men påverkar även tolkningen av hennes relation till sin man.

Två samtida teorier: Freud och Lagerlöf

Descartes objektifiering av känslor innebar även ett erkännande och ett visst egenstyre för dessa. Deras placering utanför ”jagets” egentliga rum gav dem således makt samtidigt som det skapade ett främlingskap. Drygt två hundra år senare träder Sigmund Freud in på scenen och analyserar och sätter ord på detta förhållande. Han uttrycker det schematiskt. ”Jaget” är människans förnuft medan känslor och drifter har sina rötter i det undermedvetna. Enligt Freud är känslor uttryck för ett svartvitt tänkande där öppenhet (det orala som förknippas med barnet eller detet) sätts mot åtstramning (det anala som förknippas med överjaget) och kräver det rationella jagets medlande insats. I sina tidigare skrifter satte Freud den

sexuella driften i centrum. Han talar om söners faderskomplex, döttrars penisavundsjuka, och menar att all passion i grunden är sexuell. Han utgick ifrån detta i sina litterära likväl som i sina terapeutiska analyser där han även fastställde behovet av samhällets inskränkningar av människans drifter.

Även om Freuds bidrag till vårt sätt att se och tolka världen inte kan underskattas så fanns det andra teoretiska modeller. En sådan finns i Selma Laferlöfs roman *En herrgårdssägen* som utkom 1899. Det är en berättelse om Gunnar Hede, en ung herrgårdsman och uppsalastudent, och Ingrid, en föräldralös ung kvinna. Gunnar drabbas av mental ohälsa eller som Lagerlöf skriver ”blir tokig” av att leva ett liv i jakten på pengar för att rädda sin herrgård Munkhyttan. Han glömmer vem han är och hur man spelar fiol – något han alltid älskat och som tröstat honom, men som också till viss del försatt honom i den situation han är i. Han utvecklar en fobi mot alla fyrfota djur som gör att han hånfullt kallas för ”Getabocken”.

Gunnars kärlek till Ingrid är till att börja med en kärlek till hennes musikaliska talang. Hennes spelande får honom att vilja vara i hennes närhet för att uppleva musikens tröst. Denna vilja gör att han stannar på Munkhyttan. En dag befinner han sig vid den frusna sjön och ser ut över en holme. Utsikten för honom känslomässigt tillbaka till barndomen och en lyckligare tid:

Det kom en sådan vila och ro över Gunnar Hede, som man endast kan känna bland det hemvanda. Från den lilla holmen strömmade trygghet och lugn över till honom. Den sövde till stillhet den eviga oro, som pinade honom [...] På många år hade han inte känt den ro, som tillät honom att glömma bort sig själv, men nu kom den till honom.

Det paradoxala i att Gunnar måste sluta tänka på sina problem för att hitta ut ur sitt ”mörker” understryker textens eftertryck på kroppens egen historia och vilja. Hans förnuft hindrar hans tillfrisknande. Hans sinne kräver lugn. Kroppens känsla av historisk trygghet på den plats han befinner sig påverkar hans inre och han minns vem han är känslomässigt, men han vill inte sträva att minnas förnuftsmässigt. Det tar emot. Ingrid förmår inte ändra det.

Det är inte förrän han senare på nytt insjuknat och får höra fiolen spelas av en blind man som han en gång tidigare hört spela som han känner sig tryggare och förmår utforska vem han är. Som fötterna hittar rätt i skridskorna på isen vid holmen, så hittar fingrarna rätt på fiolen och väcker minnen till liv. Det är som om Gunnars kropp har egna ”minnen” som den förmedlar till hjärnan, till förståndet. Drivkraften är viljan att spela för att få tröst, men hans inre är beroende av kroppens minnen för att återfå sina funktioner och sin identitet gentemot omvärlden. Det är först då som Ingrids kärlek kan ingjuta mod i honom att stanna i nuet i både rationell mening och känslomässigt.

Fiolspelandet är också det som tröstar Ingrid när hon känner sig oälskad av fosterföräldrarna. Men för henne tar ”fiolen röst av studenten” och det är hans ansikte och närhet hon känner på Munkhyttan långt innan han själv kommer dit. Det är känslan av att Gunnar är i fara som får henne att vilja leva igen när hon ligger skendöd i kistan, och även att ge sig av ensam tillbaka till Munkhyttan i slutet av berättelsen.

Människans förhållande till sin kropp såsom den uttrycks i *En herrgårdssägen* är både handfast och löst. Lagerlöfs teori tillåter båda förhållningssätten samtidigt. Kroppen kommunicerar med känslorna som i sin tur fungerar som negativ eller positiv drivkraft för Gunnars förnuft att fungera rationellt. Det inre hindras i slutändan från upplösning av kroppen och förnuftet i samverkan. Ingrids kropp å andra sidan är av underordnad betydelse och hennes ansikte beskrivs gång på gång som just ”genomskingligt”. Hon har ett löst förhållande till sin kropp. Både då hon ligger i kistan och då hon är på Munkhyttan erfar hon hur hon svävar utanför sin kropp och får upplevelser som vägleder henne. Det inres gräns flyter hos Ingrid fram och tillbaka genom kroppen. Hennes intuitiva förmåga är ett tecken på kontakt med det yttre som finns utanför hennes kropp och även utanför kroppens räckhåll.

Femtio år efter att *En herrgårdssägen* kom ut skall ett intressant samtal ha ägt rum mellan författaren Ernst Jones och Sigmund Freud. I författaren Marianne Fredrikssons skildring av detta samtal, i företalet till *Noreas saga*, erkänner Freud ”stor olust, att han har så många bevis för att telepati förekommer, att det är svårt att förneka dem”. Jones lär ha utbrustit, ”Men om vi måste erkänna att mentala processer kan flyta omkring i luften kan vi ju lika gärna tro på änglar”. Varvid Freud svarade, ”Just det. För att inte tala om den gode guden”.

Denna anekdot visar på hur skönlitterära teorier kan få motsvarigheter eller åtminstone motsträvt medhåll hos mer renodlade teoretiker. Men den understryker även hur snävt det rationella har kommit att tolkas när erfarenheter som inte faller inom ramen för det objektivt påvisbara anses suspekta. Omvärlden bestämmer det som kan eller bör få vara sant inte inre upplevelser.

Sociala och språkliga konstruktioner av självet: Foucault och Atwood

Freud tog själv upp detta, på sätt och vis, när han inte bara drog en gräns i människans inre mellan det medvetna och det omedvetna, utan även en gräns mellan det inre och samhällets krav. Han menade att det yttre hos människan måste anpassas för samhällets sociala säkerhets skull och att det inre därför i sin tur måste foga sig. Det är därför inte så överraskande att den franske kulturfilosofen Michel Foucault kom att tolka psykoanalysen som en förtryckarapparat, men han uttryckte även tanken att den är en identitetsskapare.

Foucault lade fram konsekvensteorin att det yttre formar det inre hos människan och att människan därför är en social konstruktion. Hans förklaring är att det moderna samhället har en inneboende maktstruktur som övervakar och reglerar beteenden genom både de subtila och de mer direkta sätt varpå institutioner (hem, skolan, sjukvården, osv.) formar vårt sätt att tänka om världen och oss själva. Maktstrukturens hierarkier underbyggs av sociala konventioner och särskilda institutionsspråk som bestämmer det normala/onormala, tillåtna/otillåtna, osv. som människan utgår ifrån.

När Foucault talar om människans maktkamp med samhället så ger han underförstått människan en aktiv del i hennes egen utformning. Han menar att det är människans förhållningssätt till det sexuella som är avgörande. I hans senare verk talar han om ”självet estetiska konstruktion” och menar att människan omskapar sig själv till ett estetiskt objekt. Samhället och människans kropp med dess begär är huvudpersonerna i ett huvudsakligen sexuellt makt-drama.

Margaret Atwood är en kanadensisk skönlitterär författare som utforskat gränserna och konsekvenserna av ett tänkande där kroppen blir till ett objekt och där känslor och drifter underordnas sexuellt begär. Hennes roman

Surfacing från 1972 (*Upp till ytan*) handlar om ett berättarjag som måste erkänna och acceptera en abort som hon egentligen inte velat göra utan känt sig påtvingad, och att hon är medskyldig till att ha skapat en social konstruktion av verkligheten som hennes kropp vägrar att acceptera.

Hon återvänder till landsbygden där hon vuxit upp för att hitta sin försvunne far. Hon upptäcker då att hon inte känner någonting – inte ens då hon borde – och upplever det som om

At some point my neck must have closed over, pond freezing or a wound, shutting me into my head.

Hon blir mer och mer orolig i både sinnet och kroppen. Berättelsen skildrar förändringen i hennes förhållningssätt till sin kropp och hur hon kommer fram till att hennes intelligens står i vägen för viss kunskap som hon känner är väsentlig för hennes förhållningssätt till omvärlden därför att

... what they called my intelligence, it shortcircuits those other things.

Dessa ”andra saker” uttrycks i Atwoods text som kroppens egen kunskap om verkligheten som berättarjaget upptäcker inte alltid går att sätta ord på. Det som utmärker texten är just utforskandet av språkets begränsningar och hur detta påverkar tolkningen av omvärlden och dess materia. Här är det inte det sexuella som är drivkraften. Det är mer livskraften och tillhörigheten till det fysiskas verklighet. Berättarjaget upplever att hennes kropp har sin egen reaktion på händelser och att den fungerar som en barometer: när förnuftet inte är i linje med kroppens upplevelser skapas starka störningar.

Atwood har skrivit en stark berättelse där berättarjaget motsätter sig att kroppen är ett estetiskt objekt och att det sexuella utgör dess inre referenser. Berättarjaget uttrycker att människan är mer än sitt språk och att språket förvränger upplevelser samtidigt som det är nödvändigt för att kommunicera. I det att berättarjaget förblir anonymt understryks motståndet mot att självet konstrueras utifrån. Samtidigt medger berättarjaget att hon som människa har ett beroendeförhållande till andra människor som kräver kommunikation och att kommunikation förutsätter kategoriseringar. Teorin att språket formar vår bild av verkligheten har

alltså Atwoods och Foucaults texter gemensamt. Atwood söker sig däremot förbi språkets konventionella sammansättningar och metaforer och leker med det. Var går gränserna för människa och djur, människa och ting, ting och djur?

Slutord

I denna essä har jag velat skissera en kort västerländsk idéhistoria över den yttre gränsen för människans inre värld, och hur människan har förhållit sig existentiellt till kroppen och omvärlden. Jag har även velat visa hur skönlitterära berättelser kan fungera som teoretiska modeller för detta. De dimensioner som återfinns i metaforspråket om det tolkas bokstavligt, motsättningarnas samvaro i Lagerlöfs berättelse och frågorna som uppkommer i Atwoods text är teoretiskt intressanta och relevanta för vår förståelse av hur vi fungerar som människor och utgör en vidareutveckling av existerande idéer hos mer renodlade teoretiker. De utgör därmed viktiga inlägg i den vidare filosofiska och teoretiska debatten.